

„ОНЕ СУ ТРПЕЛЕ“ НАСИЉЕ У ПОРОДИЦИ

Стручни чланак

doi: 10.7251/GPF1537337Z

Апстракт: *Породични хомицид је контроверзан феномен који представља негацију људских вриједности, задовољства и хуманости, на којима почива једна здрава и стабилна породица. У настојању да расвијетли феномен убиства у породици, ауторка ће читалачкој јавности представити само неке од околности и обиљежја насиља у породици са смртном посљедицом у превасходно патријархалним друштвима, као што су Србија и Република Српска, виђене очима научно-стручне, али и књижевне јавности.*

Износећи најновије резултате истраживања из области криминологије, психијатрије или виктимологије у погледу убиства брачног партнера, ауторка даје детаљан приказ узрока насилничког понашања, настојећи да демитологизује дубоко укоријењену предрасуду о насиљу над женама.

Уз помоћ епске драме „Оне су трпеле“, ауторка жели да нагласи потребу за драстичнијим реформама закона и ефектнијем провођењу законских рјешења од стране релевантних институција.

Кључне ријечи: *насиље у породици, мартинцид, право, драма, кривично право, пасивни посматрач, друштво, правда.*

* Магистар књижевних наука, наставник Енглеска правна терминологија, Правни факултет Универзитета у Бањој Луци Email: dijanapetkovic@blic.net

1. Увод

Породични хомицид или убиство у породици је контроверзан феномен који преставља негацију људских вриједности, задовољства и хуманости, на којима почива једна здрава и стабилна породица. Пред научну и стручну јавност је стављен тежак задатак да испита и дефинише узроке опасног понашања починиоца односно да идентификује хомицидогене факторе у породици, а потом и да утврди адекватну санкцију за починиоца. Испитивање каузалитета овог феномена најчешће се ставља на терет психологије и психијатрије, док се од кривичноправне теорије очекује да одреди правичну санкцију. Међутим, оно што наука често није у стању да препозна и прихвати као саставни дио промишљања ове појаве преставља глас креативне јавности, која се манифестује кроз својеврсно умјетничко разоткривање и осуду насиља и пасивности друштва, као и кроз подстицање публике на размишљање, критички суд и властитити став према феномену породичног хомицида. Представа „Оне су трпеле“ Милене Деполо и Бобана Скерлића¹ представља позоришни поглед на овај озбиљан друштвени проблем, који сензибилизира мањкавости полицијско-правосудног система када је у питању насиље над женама, које има за посљедицу убиство у породици. Ова представа је настала на темељу аутентичних исповијести седам жена које су трпјеле насиље својих партнера, које су на крају убиле и за то су осуђене на затворску казну између девет и четрнаест година. Пред гледаоцима се ниже седам женских судбина, које су све различите, али им је слична генеза насиља. Ријеч је о женама различитих социјалних статуса – од факултетски образованих до жена из руралне средине, што показује да насиље није резервисано само за ниже слојеве друштва, јер насилника има и међу универзитетским професорима. Представа „Трпеле“ публи-

¹ Представа „Оне су трпеле“ настала је на основу документарног материјала односно транскрипта интервјуа које је Хелсиншки одбор за људска права у Србији обавио са женама које су убиле своје злостављаче. Текст за представу написали су Милена Деполо и Бобан Скерлић, а играју глумице Београдског драмског позоришта. Представа је премијерно приказана 13.10.2013. године.

ци настоји приближити драмски обликовану анамнезу убиства у породици, попут окидача који гледаоца тјера на размишљање колико су алкохолизам, психоза или афект, а колико поступци жртве, пресудни у развијању агресивног понашања које има за посљедицу убиство. У један од кључних генератора хомицидалног понашања убраја се и патријархални менталитет који је нарочито изражен на простору Балкана, и који, по мишљењу Скерлића, оправдава став да жена припада мушкарцу, да свако има право да ради шта хоће у своја четири зида, да је развод срамота, да мушкарац не смије бити слаб, нити жена смије бити слободна.²И закон се чини на страни јачег, доминантнијег пола, иако се то тумачи као егалитарна правда. Питању квалификације породичог хомицида као убиства у нужној одбрани, чиме би починитељица/жртва насиља била поштеђена двоструке казне, и тако дјелимично вратила свој трајно нарушени углед и статус у друштву, ваља приступити крајње опрезно уважавајући при томе ставове правне науке и струке. Поред реалности која нас свакодневно опомиње да не окрећемо главу, зато што у породичне односе не треба да се мијешамо, драмска реконструкција документарне стварности представља апел публици да схвати да и она сноси дио кривичне одговорности зато што пристаје да постоји макар један прихватљив разлог да мушкарац бије жену.

2. Жена убица у породици³– виктимолошко-криминолошка обрада драмских ликова

Породица представља универзалну друштвену институцију која непрекидно траје. Мијењају се њене форме и облици

² А.К., „Жене које су трпеле насиље“, *Политика online*, 14.10.2013; [последњи пут посјећено 30. јула 2014]

³ О интересовању науке и праксе за починиоца убиства свједоче бројне признате студије: Ратко Ковачевић, Бојана Кеџман, *Убиство у породици*, Институт за криминолошко и социолошко истраживања, (Београд, 2006); Весна Николић-Ристановић, *Од жртве до затворенице – насиље у породици и криминалитет жена*, Виктимолошко друштво Србије, (Београд, 2000); Katherine Van Wormer, Albert R. Roberts, *Death by Domestic Violence*, (Greenwood Publishing Group, Westport, 2009).

постојања, али су јој концептуални садржаји увијек исти, а то су чланови породице. Опстанак породице је условљен квалитетом и функционалношћу односа њених чланова. Повољна емоционална клима у породици доприноси формирању идентитета сваког њеног члана који се манифестује кроз разне видове понашања. Неки модели понашања су друштвено прихватљиви, а неки се сматрају непожељним. Афирмисањем емоционалних задовољстава јача се интегритет породице и ствара подлога за отворену комуникацију између њених чланова и друштвене заједнице. Емоционално незадовољство праћено агресијом, сматра Фром, може да се јави као нагонска реакција на сваки облик виталне угрожености, испровоциране дјеловањем спољног надражаја. Уколико такав емотивни нагон поприми размјере деструктивности, као реакција на неправде и патње које човјек подноси, кулминираће у убиство било насилника или жртве насиља⁴. Злостављана жена убиством партнера злостављача губи (пред)деликтни виктимолошки статус и постаје објект кривичног гоњења, што додатно компликује њену и онако нарушену позицију у друштву и породици. Стога, веома је важно у уводном дијелу кривичног поступка правилно разумјети све околности, разлоге и мотиве за почињење убиства. У једном таквом процесу идентификације психопатолошких и криминолошких особина личности починиоца породичног хомицида, наука и позоришна умјетност, свака на себи својствен начин, долазе до истих спознаја када су у питању фактори који покрећу жену на хомицидалну акцију.

У представи „Трпеле“ седам осуђеница, које симболично носе имена кисело-опорог воћа (Јагода, Неранца, Дуња, Вишња, Гроза, Малина, Купина) уводе публику у породице у којима су односи трајно поремећени, а вишеструко насиље свакодневица. Већину ових исповијести одликује романтичан почетак, па се може закључити да насиље није одувјек било присутно, већ се догоди неки „окидач“, који постепено покреће точак злостављања. У Вишњином случају то је губитак посла њеног интимног партне-

⁴ Erich Fromm, *The Anatomy of Destructiveness*, Holt, Rinehart and Winston, New York, Chicago, (San Francisco, 1973), 268.

ра, који сопствени неуспјех и фрустрације неутралише физичким злостављањем и психичким исцрпљивањем партнерке. Јагода је двадесет година водила хармоничан живот са својим партнером, и једино што је њиховој идиличној заједници недостајало било је потомство. Међутим, све је пошло наопако када се „дете родило“. Малина криви себе и свој „дугачак језик“, што је партнер „ту и тамо“, „с времена на време“, „понекад“ истуче. Купина батине оправдава својом емоционалном незрелашћу и инфериорношћу у болесној вези са знатно старијим универзитетским професором. Грозда некакав „почетак“ насиља ни не види. За њу је то просто „оптерећење живота“. Али, батине су обавезне када „он попије“. И Дуња је склона самооптуживању и узроке шамара налази у свом преслободном начину живота, који само додатно подстиче партнерову патолошку љубомору. Неранца, опет, криви ракију за све, чак и то што „сада [од батина] уопште не чује на лево уво“.

И размишљања психијатрије и криминологије у погледу хомицидогених „окидача“ у породици иду у истом правцу. Тако Ковачевић и Кеџман наводе да су алкохол, ментална болест и афект кључни фактори насиља у породици и увертира у хомицидогену акцију. Оног тренутка када конзумирање алкохола пређе у фазу зависности, истичу аутори, долази до брисања финих моралних надзора, особа се повлачи у себе, а јачају егоистичне тенденције, анимозитет и агресија, који неријетко генеришу хомицидално понашање.⁵

То најбоље илустрuje Неранџина прича падања у понор живота због ракије. Понеки ударац на почетку брака се сматрао нормалним. Ништа епохално. Као и у првом браку. Као и код њених родитеља у кући. Као и код сваког у кући. Али, насилно понашање се појачавало како се флаша празнила.

НЕРАНЦА: „То значи, узме па ми удара главом о плочице. То значи удара о фасаду куће. Толико удара да ја сада не чујем на лево уво. То значи, давио ме је. Осам дана сам само јогурт могла да пијем, нисам могла да гутам. То значи, разбио је флашу од ракије и њоме ме ударио. Исекао стаклом. То значи, у седам увече искљу-

⁵ Ратко Ковачевић и Бојана Кеџман, *Убиство у породици*, Институт за криминолошко и социолошко истраживања, (Београд, 2006), 20-25.

чи струју, и идемо на спавање. Зимом. То значи, држао је нож под јастуком.“

Побегла је родитељима. Он је молио да се врати. Обећао је да неће пити ракију.

НЕРАНЦА: „Стварно је све било у реду кад сам се вратила. Није пио. Три недеље. Па је опет почело. Ја уопште не знам зашто су њему људи упорно давали ракију, кад сам их молила да му не дају. Није се ни купао, само је пио, пио, пио... Помеша ракију са мојим лековима за смирење и падне. Могао је да се угуши тако у својој крви[...]Четири пута сам му спасила живот. Али, они доносе ту ракију, па доносе, један комшија и правио, па му давао стално, иако никад није имао пара да плати. И тако је опет почело.“

Колико год да су усаглашена мишљења и ставови стручњака по питању деструктивне улоге алкохола у животу човјека, толико се тешко може постићи консензус струке и јавности у погледу опасности менталних болесника по околину. Свјесне притиска заједнице, која углавном заступа становиште да су душевни болесници опасни и да их треба измјестити из друштва, психијатрија и криминологија опрезно приступају овој тематици и на темељу исцрпних истраживања и новонасталих теорија процјењују да свакако постоји специфична динамичка веза између психотичког процеса и хомицидалног понашања, али да ментални болесници нису ништа опаснији за околину од опште популације.⁶ Валенца и Морес додатно истичу да је криминогено понашање, прије свега, социокултурни процес и да ментални болесници дјелују унутар тог система. Стога, варијабле, као што су ниво образовања или социокономски статус, играју важну улогу приликом утврђивања степена насилног понашања, не само код опште популације него и код душевних болесника. Ментално обољење, истичу ови аутори, може бити покретач насилног понашања, али не и генератор криминогеног понашања *per se*.⁷Ако ризик од агресивног, хомицидалног по-

⁶ Ратко Ковачевић и Бојана Кеџман, *Убиство у породици*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, (Београд, 2006), 28.

⁷ Valença, Alexandre Martins, de Moraes, Talvane Marins, “Relationship between homicide and mental disorders”, *Rev.Bras.Psiquiatr.*, vol. 28, suppl. 2, (Sao Paulo,

нашања душевних болесника постоји онда је он најчешће усмјерен на чланове породице, и може да покрене хомицидалну акцију.

Дуђин живот је био само њен, док се није појавио „он“. Дежурни смарач. Нон-стоп смс-ови, она не одговара, он побјесни. Прати је где год да крене, пресеће је на улици, упада јој у стан, наваљује на њу, онако сексуално, а пошто му не да, добије батине. Смс-ови претећег садржаја не престају, уколико не одговори, он је пронађе и убије од батина. Она промени број телефона, он оде код њеног детета у школу па узме њен нови број. Онда је почео да је пресеће на улици, да је псује, гађа....“

Вишња је једног дана мало закаснила кући. Он је пита зашто касни, она каже да ју је доктор Јован задржао. И ту је почело лудило. Да ли је доктор Јован њен нови мушкарац, да ли јој он купује, да ли јој он ово, да ли јој он оно... Углавном, тада ју је истукао.

ВИШЊА: „И шта онда? Па, ништа. Одем на посао, вратим се са посла, добијем батине. Ништа посебно. Као неки зачарани круг. У ствари, заборавила сам како је живот изгледао пре. Кад кренем са посла, па се преслишавам у глави шта још треба тог дана да урадим, овако то иде: “добро, значи, треба да купим хлеб, да скувам ручак, онда батине, па да спремим децу да спавају...“ То је постао мој живот.“

Рођењем детета, Јагодином мужу све је почело да смета. Први пут ју је ударио због чесме. Није мислила да ће се поновити. Али, када је почело, само је нарастало. То насиље. Али, човек уђе у то. У тај систем. Почне да му се прилагођава.

ЈАГОДА: „Упери ми пиштољ у главу, а дете све то гледало. Говорио је да не може да нас гледа, да нас мрзи, да би био најсрећнији кад бисмо дете и ја умрли. Јел’ разумете? Да неко жели да сте мртви. Ја једино коме сам желела смрт су бубашвабе. И то сам ја била за њега. Нисам била жена. Нисам више била ни човек. Била сам бубашваба.“

Породична убиства су најчешће праћена емоцијом, односно високим степеном емотивног набоја. Психијатријска и криминолошка истраживања показују да се управо највећи број хомицида у породици почини у афекту. Стању високог афекта обично претходе битно поремећени породични односи и трајно изазвано понашање

жртве, која, по правилу, показује поремећаје личности и зависност од алкохола. Свако убиство је случај за себе и без обзира на афект, као тренутни емотивни набој, злочин није настао тренутно, већ су поремећени односи трајали годинама. Емоције су полако кључале у потенцијалном починиоцу генеришући агресивност до неслућених размјера. У афективном стању често долази до „сужења свијести“, интелектуални процеси су ометени, нема самоконтроле, разумног понашања нити поштовања основних моралних и правних норми. Починилац се често не сјећа својих деликтних поступака.

Када је нестао на пар месеци, Дуња је помислила да ће престати. Чак је почела и да прича о њему у прошлом времену, „као замисли, лудак ме је прогањао...“ А онда се десило.

ДУЊА: „Била сам са сином код куће, и он је, дете, изашао да се игра и ваљда заборавио да закључа врата.“

Дуња одиграва догађај, док Дуња 2 говори исповест.

ДУЊА 2: “Следеће чега се сећа је да је он изнад ње и покушава да је силује. И успева. Сачувај боже, она је силована. Некако је успела да побегне из собе, дошла је до кухиње и почела да га моли да оде. И он јој је ударио главу о сто, пресамитио је преко њега и почео да је дави. Почела је да губи свест. У том тренутку није ништа размишљала. Тело је све радило само. Зграбила је неки нож и убола га.“

Грозда је сваки дан ослушкивала капију, како ће он да затвори. Ако лепо затвори, све буде добро, ако залупи, њу ће да налупа. Тог дана, ко за инат, он лепо затворио ону капију, па ушо, али пијан био, мортус.

ОН: „Скувај кафу да попијемо, па се пакуј да изађеш из куће.“

ГРОЗДА: За тебе сам се удала. Све смо лепо стекли. Децу сам школовала. Не идем.“

Он је изгура, ударајући је.

ГРОЗДА: „Секиру сам узела из шупе. Ушла унутра и ударила. Одмах сам се покајала. Али, хтео је да ме избаци из куће, изнервирао ме.“

Када се појавила друга жена, Купина је решила да га остави.

Није могла више да поднесе ни тај страх, ни њега, ни себе[...] Њега није било два дана код куће, и она се лепо спаковала и села да га сачека да то реше. А њено осећање је било као да се све време до тада давила, па је то паковање доживела као неко испливавање ка површини.

КУПИНА: „Јао, колико ме је пресекло кад сам чула врата. Знала сам да ће се нешто десити. Можда не баш тачно шта, али да ће бити нешто јако лоше, то да. [...] Таман сам била близу да изроним и удахнем, а он ме је повукао за ноге доле. И то што сам урадила... Убиство... Било је да бих изронила. [...] Ја сам била спремила нож, да ми буде близу. Мислила сам да ћу му само запретити.“

Неранца се spremала за преглед код гинеколога. Био је неки свињокољ, и он је рекао да ће мало да одспава, већ се видело да је јако пијан. Она је одмах отрчала да се окупа, пошто јој није давао да се купа. Пунила је корито, а он се на тај звук пробудио. Казала му је да на преглед мора да иде и не може код доктора неокупана сваки пут.

ОН: “Шта ти има због њега да се купаш?”

НЕРАНЦА: „Прегледа ме човек. Стидим се.“

ОН: “Ако се стидиш, ја ћу да извадим то дете из тебе.“

НЕРАНЦА: „Дошао је с ножем у рукама. А између нас је био један мали сто. Ја сам устала и ухватила сам његову руку. Он је био виши од мене, и моја рука се оклизнула, и његова се оклизнула, и нож се десио у његово грло и он је пао. Толико сам се уплашила да сам осећала да ми је много вруће. Почели су ми и грчеви. А он је смрдео на ракију, па сам повраћала. Мислим и да сам се онесвестила. Или можда нисам. Знам само да ми је све било црно пред очима.“

Након инцидента у ординацији, Вишња је донела одлуку. Доктор Јован ју је питао како ће кући, али она је знала да „он“то више неће поновити.

ВИШЊА: „И ја сад ни не знам како сам знала, али сам знала да стварно неће. Радилa сам све као иначе. Пресвукла сам се. Отишла до продавнице, па до поште. И узела неку сукњу од кројачице.

Једино, унела сам секиру у кујну. И, да, децу нисам покупила из обданишта. Чула сам га како улази.

ОН: „Шта су ти рекли на послу?“

ВИШЊА: „Мени ништа. А не знам шта ће да причају около.“

ОН: „Па, нема проблема, доћи ћу ја да им зачепим уста.“

ВИШЊА: „Тамо више нећеш долазити.“

ОН: „Је л’нећу?“

ВИШЊА: „Замахнуо је, али замахнула сам и ја. И крај.“

Након једне од бројних свађа између њега и Малине, комшиница је позвала полицију и они дођу и њега одведу. Сутра се он вратио. Тукли су га тамо. А, она га чекала, баш јој није било свеједно шта су му тамо радили.

МАЛИНА: „Јао, шта су ти радили тамо?“

ОН: „Е, сад ћеш да видиш шта су ми тамо радили!“

МАЛИНА: „И почне...И удри, и удри, и удри... И за косу, па о зид.Челом онако. Па сам пала, а он узме па ме шутира у стомак, ваздух сам изгубила. И превише је јако било, превише... Ја више нисам знала како да он престане, није могао, он је само ударао... И ја нисам могла да издржим, болело је, крви је било, свега. Упишкила сам се била.Нисам могла да издржим. И уплашила сам се. Мислила сам – убиће ме од батина. Ја сам се за живот била уплашила, то је било... И онда сам зграбила моје маказе и почела да га бодем, бодем... Нисам могла да станем, просто нисам могла, не знам шта сам мислила, мислила сам „не смем да станем, ако станем, он ће опет почети“, и онда сам га тако бола и бола док се није умирио. Изгледа да сам погодила неко место важно.“

У основи свих ових прича налази се сазнање да су починитељке убиства трпјеле дугогодишње вишеструко насиље своје жртве, која је одиграла пресудну улогу у обликовању деликтне радње хомицида.⁸ Својим провокативно агресивним и трајно из-

⁸ О виктимолошком доприносу жртве исцрпно су писали: Ратко Ковачевић и Бојана Кеџман, *Убиство у породици*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, (Београд, 2006); Hans von Hetig, *The Criminal and His Victim*, (Yale University Press, New Haven, 1948); Katherine van Wormer, Albert R. Roberts, *Death by Domestic Violence*, (Paeger Publishers, Westport, 2009);

азовним понашањем, жртва је дугорочно надограђивала емотивни набој код починитељке који је просто експлодирао у тренутку извршења хомицида. Комуникацијски однос починитељке и жртве у предделиктном периоду је готово линеаран - романтични почетак заједничког живота, неочекивано насиље над интимним партнером праћено кајањем, нови талас још бруталнијег насиља „изазваног“ понашањем интимног партнера, изостанак кајања, све краћи интервали између два насиља, кулминација насиља које пријети да угрози живот партнера или неког од чланова породице. У тренутку извршења деликта долази до наглог преокрета, тако да починиоцу насиља припадне улога жртве.

3. Жена убица у породици – кривичноправна обрада драмских ликова

Званични подаци Виктимолошког друштва Србије кажу да је свака друга жена у Србији жртва неког облика психичког насиља у породици, а свака трећа је доживјела физички напад од неког члана породице.⁹ Друштво које чврсто стоји на темељима традиције и патријархалних обзира, чини врло мало да злостављану жену заштити од насилника, али и од предрасуда заједнице. Процес ретрадиционализације и разбијања мита о породици као приватној сфери одвија се веома споро, како у законодавном тако и у социо-културном смислу, и многе жртве насиља не доживе адекватну правну заштиту и социјално збрињавање.

Увођење насиља у породици као кривичног дјела у кривично законодавство Србије и Републике Српске јесте релативно нова појава, која има за циљ да спријечи и санкционише сваки облик насиља у породици или породичној заједници. Бавећи се проблематиком правне заштите жртава насиља у породици и примјеном одредбе о насиљу у породици у Републици Српској, Иванка Марковић је указала на дубоку укоријењеност предрасуде о насиљу у

⁹ Цитирано према: Вера Гудац-Додић, „Положај жене у Србији (1945-2000)“, *Жене и деца – Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, Хелсиншке свеске, бр. 23, Београд, 2006, 95;

породици као приватној ствари, због чега, овај облик понашања и није постојао као инкриминација све до доношења новог Кривичног закона (2000).¹⁰ Тако је, истиче ауторка, група кривичних дјела против брака и породице проширена новим кривичним дјелом – насиље у породици и породичној заједници, а с тим у вези извршене су и концепцијске измјене кривичног дјела силовања, чиме се обезбјеђује заштита полног интегритета у браку. По први пут, закључује Марковићева, брачни и породични односи излазе из сфере приватности, а за сваки облик насилног понашања у породици утврђена је адекватна санкција.¹¹ Кривични закон Србије је, услед неразумијевања и неадекватног односа према проблематици родно заснованог насиља у породици, дуго сматран за један од најконзервативнијих кривичних закона у свијету.¹² Међутим, залагањем цивилног друштва, нарочито активизмом женских организација, током протеклих година, препозната је потреба за фундаменталним измјенама законских рјешења о насиљу над женама у Србији. Једно такво критичко тумачење понуђених законских рјешења у Србији настало је из пера Весне Николић-Ристановић, оснивачице Виктимолошког друштва Србије и међународно признате виктимолошкиње и криминолошкиње. У студији „Праћење примене законских решења о насиљу у породици у Србији“ ауторка се, између осталог, присјећа првих озбиљнијих модификација Кривичног закона (2002), када је уведено ново кривично дјело – насиље у породици, које је касније Кривичним закоником из 2005. године унапријеђено у посебно кривично дјело. Увођење кривичног дјела насиље у породици одразило се и на остале сродне односно повезане инкриминације, као што је кривично дјело силовање, које

¹⁰ *Кривични законик Републике Српске*, „Службени гласник РС“, бр. /2000; *Закон о измјенама и допунама Кривичног закона Републике Српске*, „Службени гласник РС“, бр. 67/13;

¹¹ Иванка Марковић, „Примјена одредбе о насиљу у породици у Републици Српској“, *Temida*, бр.6/2, 2003, 53-60; Иванка Марковић, „Правна заштита жртава насиља у породици у Републици Српској“, *Temida*, бр.11/1, 2008, 5-24;

¹² Вера Гудец-Додић, „Положај жене у Србији (1945-2000)“, *Жене и деца – Србија у модернизацијским процесима 19 и XX века*, Хелсиншке свеске, бр. 23, (Београд, 2006), 94.

је проширено тако да обухвати заштиту полног интегритета и у браку. Убрзо су услиједиле нове измјене и допуне Кривичног законика (2009) које су донијеле строже санкције за насилно понашање. Тиме, резимира Николић-Ристановић, насиље у породици постаје посебно кривично дјело које се гони по службеној дужности и укључује кажњавање за емоционално и физичко насиље над чланом породице.¹³

Питањем насиља у породици у Србији бави се и Породични закон (2005), којим се предвиђа читав низ мјера заштите од насиља у породици, које се могу изрећи у грађанском поступку.¹⁴ У породичном законодавству Републике Српске још увијек не постоји директна одредба којом се регулише насилно понашање над женом у породици или породичној заједници, али се члан 208 Кривичног законика наводи као допунски извор породичног права, па се, тако, може говорити о позитивном примјеру усклађености грађанског и кривичног закона.

Међутим, слаба и несразмјерна примјена понуђених кривичноправних и грађанскоправних рјешења створила је потребу увођења прекршајноправног модела заштите жртава насиља у породици. Тако се Законом о заштити од насиља у породици Републике Српске (2013) ближе одређује појам насиља у породици, прецизније дефинишу особе које чине чланове породице, а наводи се и низ мјера заштите које се изричу по хитном поступку с циљем отклањања непосредне опасности по физички и психички интегритет жртве насиља. Закон о прекршајима Србије такође садржи одредбу о мјери заштите од насиља у породици – забрана приступа жртви (оштећеном), објектима или мјесту извршења прекршаја. Циљ одредбе представља спречавање контакта између жртве и учиниоца насиља у ситуацијама када жртва осјећа да је у непосредној опасности. Оба законска рјешења су усклађена са Конвен-

¹³ Весна Николић-Ристановић, *Праћење примене законских решења о насиљу у породици у Србији: налази пилот истраживања*, (UN Women, 2013); види још: Дејан Бошковвић, *Насиље у породици*, Дефендологија центар за безбједносна социолошка и криминолошка истраживања, (Бања Лука, 2003).

¹⁴ „Службени гласник Републике Србије“, бр. 18/2005;

цијом Савјета Европе о спречавању и сузбијању насиља над женама и насиља у породици, коју је Србија потписала и ратификовала 2012., а Босна и Херцеговина годину дана касније.¹⁵

Досадашње измјене и допуне законских рјешења у смислу квалификовања и санкционисања насилничког понашања, указују на еволуцију свијести друштва када је у питању заштита жртве, превенција насиља и очување интегритета породице. Међутим, сама примјена понуђених рјешења, како истиче Николић-Ристановић, наилази на читав низ проблема почев од неефикасности мјера заштите које се ријетко изричу, неефикасности кривичних санкција (најчешће су то новчана казна и условна осуда), недостатак бесплатне правне помоћи и темељнијег истражног поступка, све до присуства предрасуда и општег недостатка знања о синдрому претучене жене и насиља у породици који су још увијек прилично распрострањени међу службеницима полиције, тужилаштва и суда.¹⁶

О анемичности полицијско-правне заштите проговарају и драмски ликови, чија горка и подругљива реторика има задатак да гледаоцу субверзивно укаже на хроничну пасивност патријархалног друштва и културни апсолутизам родних стереотипа.

Дуња се након што ју је „он“ убио од батина, обратила полицији.

ПОЛИЦАЈАЦ: Када је то тачно почело?

ДУЊА: Пре четири месеца.

¹⁵ Босна и Херцеговина је потписала и ратификовала Истанбулску конвенцију 2013. године. Види: „Службени гласник Босне и Херцеговине – међународни уговори“, бр. 19/13; Србија је исту Конвенцију потписала 4. априла 2012. године, а ратификовала 31. октобра 2013. године. Види: „Службени гласник Републике Србије- међународни уговори“, бр. 12/13.

¹⁶ Весна Николић-Ристановић, *Праћење примене законских решења о насиљу у породици у Србији: налази пилот истраживања*, (UN Women, 2013), 6; Упитана о улози државе у борби за сузбијање проблема насиља у породици, Николић-Ристановић је, једном приликом, изјавила: “[...] Наши закони нису усаглашени са породичним законом, иако је само његово доношење велики успех. Ипак, тај закон је убачен као страном телу у један стари систем, и у колизији је са много других ствари.“ Јелена Грујић, „Затворени круг насиља“ - интервју са проф. др Весном Николић-Ристановић, *Време*, бр. 892, 7. фебруар 2008.г. [последњи пут посјеђено 22.08.2014.];

ПОЛИЦАЈАЦ: Да видим те поруке.

Гледа смс-ове у њеном телефону.

ПОЛИЦАЈАЦ: Па, не можемо ми да решавамо ваше љубавне проблеме.

ДУЊА: Какве љубавне проблеме, шта причате ви?

ПОЛИЦАЈАЦ: Чекај, јеси ли ти била с њим?

Када је Вишња по ко зна који пут добила батине, закаснила је на посао, па ју је доктор Јован питао да ли има проблема у кући, и саветовао је да то пријави полицији.

ПОЛИЦАЈАЦ: Добро, госпођо, колико су то озбиљне батине?

ВИШЊА: Озбиљне су... У ствари... Како то мислите?

ПОЛИЦАЈАЦ: Само ћушка или нешто јаче?

ВИШЊА: Буде и јаче.

ПОЛИЦАЈАЦ: Је л' ти то некако изазовеш?

ВИШЊА: Па, не... Посвађамо се, али... Не изазивам.

ПОЛИЦАЈАЦ: Разговарај са мужем, смириће се он. Знаш ти шта нама све пријављују...

Почео је да јој прети ножем, и Неранца је одлучила да се обрати полицији.

НЕРАНЦА: Извините, зовем јер ме бије муж.

ПОЛИЦАЈАЦ: Где се налазиш?

НЕРАНЦА: Побегла сам. Код пријатеља једних.

ПОЛИЦАЈАЦ: Што зовеш онда?

НЕРАНЦА: Па, да вам кажем.

ПОЛИЦАЈАЦ: Социјалну службу зови.

НЕРАНЦА: Бије ме муж!

СЛУЖБЕНИЦА: Сад вас бије?

НЕРАНЦА: Не сад. Побегла сам код пријатеља. Месец дана сам већ ту. И јаче.

СЛУЖБЕНИЦА: Зашто онда зовете?

НЕРАНЦА: Рекли су ми из полиције да вам кажем.

СЛУЖБЕНИЦА: Идите кући, доћи ћемо ми.

НЕРАНЦА: Не смем да се вратим кући. Ако се вратим, пребиће ме. Главом о плочице. О фасаду. Па флашом.

СЛУЖБЕНИЦА: Ако се тако деси, то је случај за полицију.

НЕРАНЦА: Већ се тако десило.

СЛУЖБЕНИЦА: Па, јел долазила полиција?

НЕРАНЦА: Не.

СЛУЖБЕНИЦА: Па, мора да дође.

Неранца окреће други број.

НЕРАНЦА: Полиција!

ПОЛИЦАЈАЦ: Да.

НЕРАНЦА: Морате да дођете. Бије ме муж.

ПОЛИЦАЈАЦ: Где си сад?

НЕРАНЦА: Побегла сам.

ПОЛИЦАЈАЦ: Како ми онда да реагујемо кад си ти побегла?

НЕРАНЦА: Ево га он ту, испред куће. Стоји и гледа.

ПОЛИЦАЈАЦ: Па, није забрањено гледати.

Малина ником није тражила помоћ, пошто је знала да ће да прође. Није да он њу није волео. Па, куповао јој је толико, и за њу, и за кућу... Него је била једна свађа, мало јача, и то је доста лупало и трескало, и то је она њена цимерка чула, она што ради маникир, и она позове полицију. И они дођу и њега одведу. Па, она је тада преплакала целу ноћ, јер њој није било у интересу да они њега одведу, нити је она то желела. Она је знала да ће се они помирити после, и он буде нежан, и онда дође код ње у кревет и ... Имају односе и тако.

МАЛИНА: Међутим, сутра се он вратио, пустили га. Тукли су га тамо. И вратио се, и отишао да се истушира пошто је тамо смрдљиво све и гадно, а ја га чекала, баш ми није било свеједно шта су му тамо радили.

Иако креирани да штите и промовишу основне људске вриједности као што су живот и тјелесни интегритет човјека, попуњена законска рјешења су крајње рестриктивна и крута, док судови често немају разумијевања за виктимолошку димензију починитељке, која лежи у позадини убиства интимног партнера. Свако пријављено насиље се посматра одвојено од претходних понашања односно не доводи се у везу са ширим контекстом насиља, што

има за посљедицу вођење одвојених поступака против насилника и жртве насиља у породици.

Суочена са свим мањкавостима система заштите, без адекватне подршке или разумијевања примарне или секундарне породице, изолована или маргинализована како у пословном тако и социјалном окружењу, жртва насиља је приморана да трпи насилно понашање до момента активног супротстављања што има за посљедицу убиство насилника. И ту је судска пракса неуједначена и зависи од самих судија који се ријетко баве утврђивањем узрочне везе између насиља у породици и кривичног дјела које врше жене жртве насиља, што за посљедицу има неадекватно кажњавање.

ДУЊА: Био је жив кад је дошла хитна помоћ. Рана је била широка 6 милиметара. Рекли су да је све у реду. Да није ништа. А било је. Умро је у болници, а ја сам осуђена за убиство на мах.

Суђење.

ДУЊА: Силована сам.

ХОР: Чекај, па ти си била с њим у вези!

ДУЊА: Осуђена сам на једанаест година, па ми је апелациони смањено на девет. Нису ми дали на првостепеном никакве олакшавајуће околности. Ништа. А притом ја сам му пружила прву помоћ. Пре него што је дошла хитна. После је дошла хитна. Тако да је он већ био у болници када је дошла полиција... Али, то нису ништа рачунали.

ГРОЗДА: Понесем ону крваву секиру и одем у СУП. Сретнем комшију.

КОМШИЈА: Где си пошла?

ГРОЗДА: Убила сам мог мужа.

КОМШИЈА: Па, како си га, црна, убила?

ГРОЗДА: Намртво. Секирчетом у главу, оштром страном.

КОМШИЈА: Чуо сам ја да се ви свађате.

ГРОЗДА: То се у браку посвађа, па се помири, али овај пут сам га убила.

ГРОЗДА: И наставим у СУП, они оду, направе увиђај. Ја ни сам имала за адвоката, тражио ми двеста евра, него ми нашли не-

ког за педесет. Само сам деци рекла, на гробље оцу да идете и кућу да ми чувате. Бранио ме тај адвокат како је знао. Ја сам све рекла како је било. Тукао ме. Избацивао из куће. А ја сам све радила за тај брак и ту кућу.

КУПИНА: Не знам ни како сам доспела ту где сам. Не знам ништа. Сазнала сам само да нико није заштићен ни од чега и да то што се мени десило, може да се деси било коме. На суду смо, на пример, сви исти. И ја која сам апсолвент англистике и она која не зна колико је два и два. Припремила сам нож. Убиство с предумишљајем.

НЕРАНЦА: Отишла сам код кошнице. То је чудно, али кад сам изашла напоље, прво што сам помислила је било да је леп дан, и да сунце сија.

Са њеног телефона сам звала полицију. Дошли су после један сат. Сачекала сам их, гладна, нисам ништа јела. Имала сам те грчеве. После је и хитна дошла, рекли су да је умро. Не знам зашто су му дали толико ракије, кад сам рекла да му не дају.

Онда је дошло суђење. Говорила је социјална радница. Говорио је један комшија, старији човек, говорио је онај пријатељ код којих сам побегла. Говориле су моје ране. Адвокат није говорио. Добила сам адвоката по службеној дужности. Он је заспао на суђењу, нисам могла да га пробудим уопште.

ВИШЊА: Нисам ја ни мислила да се не пријавим. Одмах сам узела телефон, позвала полицију и рекла. Овде та и та, ја сам убила мужа. Одмах су дошли, одвели ме у притвор....

Суђење. Није било пријатно, шта да кажем. Ја пара за адвоката нисам имала. Добила сам четрнаест година, одлежала шест. Убиство с предумишљајем. Ја сам молила да дође доктор Јован као сведок. Али, није се појавио.

ДР ЈОВАН: Знате... Ја сам стварно мислио да сведочим. Али... Имао сам проблем са женом.

ВИШЊА: Мени је било одвратно, али опростила сам му. Људи су слаби, то је то.

Јагода је на поду, изубијана. Обраћа јој се комшиница.

КОМШИНИЦА: Комшинице, јел' вама треба помоћ? Ја чујем шта се код вас догађа. Ви морате то да прекинете.

ЈАГОДА: Извините, када лоше праве изолацију.

КОМШИНИЦА: Ту је код мене један пријатељ. Он би могао да оде код вашег мужа да му запрети, да га заплаши. Могао би да се представи и као инспектор.

ЈАГОДА: Па, поразговарајте.

Он потеже пиштољ.

ОН: Ма ко сте ви да ја разговарам са вама?

ЈАГОДА: Почела је туча, и он је подлегао како кажу. Тако сам после чула да се десило. Оставим дете код тетке, вратим се кући и видим га, лежи. [...]Звала сам, пријавила шта се десило. Није ми било баш ни важно шта ће са мном бити. Само ми је било важно шта ће бити са дететом. А дете је узео девер. Годину дана нисам могла да добијем никакву вест о њему.

ЈАГОДА: На суђењу, ја сам хтела да причам овако као што вама сада причам, баш сам хтела. Давао је детету шрафцигер и нож да се игра. Желео је да се дете повреди само!

АДВОКАТ: Немојте то да говорите на суду. Приписаће вам подстрекивање на убиство са безобзирном осветом.

ЈАГОДА: А судија ми је то и приписао. Ово што се десило - то је моја безобзирна освета. Тринаест година. Баш сам се безобзирно осветила.

Видимо да нема ни покушаја примјене одредбе о нужној одбрани односно прекорачењу исте на случајеве убиства којим се жена брани од злостављача, пошто се утврђене околности не уклапају у традиционалне стандарде о неопходности и истовремености напада и одбране, те разумно вјеровање у постојање непосредне опасности. При томе се не уважава ни разлика у физичкој снази између мушкарца и жене, не узима се у обзир ни степен урачунљивости извршитељке у тренутку извршења дјела, претходна акумулација страха или дуготрајно стање беспомоћности жртве насиља. Ако се све ове мањкавости узму у обзир, онда је сасвим на мјесту питање Николић-Ристановић да ли је правно неутемељено питати

се може ли неко у стању јаке раздражљивости прекорачити границе нужне одбране или је то заиста двоструко вредновање једне исте околности.

Жена убица у породици – књижевно-театролошка обрада драмских ликова

„На робији су, а нису лопови, ни разбојници. Нису ни убице. А, убиле су. Убиле су када више нису могле или нису хтеле да трпе. Зашто су до тада трпеле? Ко је за то крив? Саме су криве. Криви су и убијени. Криви су што су их премлаћивали, понижавали, силовали...“.¹⁷ Овако Бобан Скерлић образлаже поступке својих ликова чије приче представљају аутентичан драмски приказ судбине „маргинализованих“ жртава сурове и нехумане природе насилника у породици.

Суочени са тешким задатком одмака од тежине документарног материјала, који би лако могао отићи у нежељену патетику, аутори представе уводе ликове у тзв. „Брехтово епско позориште“¹⁸ отварајући пут публици ка драмским збивањима, која се често прекидају коментарима и сонговима, као својеврсним поукама извученим из одређеног позоришног призора. Тако се стиче утисак да се ради о позоришној представи, а не о документарном исказу.

Како би се гледалац у потпуности поистовјетио с унутрашњим свијетом драмских ликова и њиховим судбинама, на епској сцени се као снажан визуелни знак појављују затворске решетке, а сценски простор се додатно попуњава клупама, столом, те металним затворским посуђем. Свака од жена, обучена у сиво затворско одијело, прича своју причу о насиљу које су трпјеле од својих мужева, љубавника, насилника.... У ефектном режијском рјешењу оне се карактерно мултипликују, истовремено глумећи и

¹⁷ А.К., „Жене које су трпеле насиље“, *Политика online*, 14.10.2013; [последњи пут посјеђено 30. јула 2014]

¹⁸ Бертолт Брехт (1898-1956), њемачки књижевник, зачетник епског театра, као новог облика позоришта, који гледаоца треба да подстакне на размишљање и дјеловање. Основно средство и техника епског позоришта представља „ефект зачудности“ (*Verfremdungseffekt*), при чему се познате ствари представљају у новом свјетлу и тако упућују на контрадикторну стварност. Опширније: John J. White, *Bertolt Brecht's Dramatic Theory*, Camden House, (New York, 2004).

своје насилне партнере, као и чланове породице и друге ликове. Међутим, све вријеме глумац је само пасивни коментатор, дистанциран од своје улоге, који приповједа догађаје из прошлости, попут свједока уличног инцидента, док је на публику пренесен терет осуде и обликовања критичког става о виђеном. Свакој причи претходи најавна микрофоном у виду наслова у којем је садржана поука конкретне епске сцене (Неранца – *Дно дна*; Вишња – *Херц роман*; Јагода – *Једна је мајка*; Малина – *Господски посао, на оловку*; Купина – *Екс катедра*; Грозда – *Поранила девојчица голубе да храни*; Дуња – *Е, ћао ћао*, итд.). Представа обилује сценама физичког насиља које нису експлицитно приказане, већ су драмски стилизоване уз помоћ сценског покрета или обликовања свјетла, које није прикривено и функционише баш као и цјелокупна позоришна машинерија - пред очима гледалаца.

У настојању да се избјегне сувоњава имитација реалности, а прича сведе на блиједу реторику документарне стварности, аутори представе надограђују драмске ликове елементима поетске трагике, односно чује се хорски *vox victima* у виду музичко-ритмичке осуде околине као саучесника у насиљу.

КОМШИЈА: Сваког јутра чаша шљиве

Нема шта да переш зубе

Уста дезинфикујеш

Душу своју опустииш

НЕРАНЦА: Не дајте му ракије

Напије се на ме бије

КОМШИЈА: Како клизи, као лек је

Болест лечи, мртве буди

Свадба, погреб, шта год да је

Само да је доста шљиве

НЕРАНЦА: Не дајте му ракије

Напије се, на ме бије

*Не дајте му ракије
Напије се, на ме бије
Не дајте му ракије,
Напије се, на ме бије!*

*КОМШИЈЕ: То је она што је знамо
То је она из стана шест
Она никога не поздравља
И никог не гледа
У очи*

ЈАГОДА: Мени је жао због те буке
Коју чујете из мога стана
Шта да се ради
Када је лоша изолација
То тако праве сад

КОМШИЈЕ: Она носи црне наочаре
Без њих је нико није видео
Када их скине севну модрице
Плаве и велике
Некад и црне

ЈАГОДА: Мени је жао због те буке
Коју чујете из мога стана
Шта да се ради
Када је лоша изолација
То тако праве сад

Оваквим режијским рјешењима жели се код публике уништити свака илузија о функционалности породице која се под плаштом приватности суочава са најтежим облицима насиља, али исто тако, и илузија да су свијет и друштво непромјењиви. Извлачећи поуку

из сценских призора, гледалац је просто натјеран да реагује, и да снагом свог разума, а не емоција, активно учествује у припремању оквира за револуционарне промјене, како законске тако и идеолошке, које ће довести до стварања друштва социјалне правде.

Може се закључити да је пред глумца као пасивног приповједача постављен тежак задатак да искључиво снагом свог драмског исказа и увјерљивом интерпретацијом лика подстакне гледаоца да се критички дистанцира од постојећег патријархалног свјетоназора и да преиспита, не само своју, него и друштвену свијест о озбиљности и динамици насиља које је жена трпјела прије него што се одлучила на убиство, о утицају тог насиља на њену одлуку да убије насилника, али и о правичности судова и сразмјерности казне која јој је изречена за убиство насилника.

4. Закључак

Бавити се темом насиља у породици са убиством као исходом конфликта у традиционално патријархалним срединама данас се сматра великим изазовом. Наиме, прихватајући насиље као доминантан модел понашања, друштво је одавно изгубило интересовање за мале трагедије које остају у приватности и интими породичне заједнице. Унутар оваквог редукционистичког и неодрживо недоследног гледања на насиље са фаталним посљедицама тешко је дјеловати из било које професионалне позиције: медицинске, психосоцијалне или правне. Посебно су феномен насиља над женама и интервенција друштва под утицајем бројних митова који онемогућавају правилно сагледавање проблема. Психијатријско-виктимолошка истраживања су показала да су такви митови бројни и да је процес ретрадиционализације веома спор и условљен активизмом друштва у цјелини. Један од митова јесте да су жене саме нечим изазвале или заслужиле насиље. Међутим, истраживања су показала да није пресудно што жена чини, односно колики је њен допринос појави насиља, него је злостављач тај који због својих личних проблема бира насиље као искључиви облик понашања,

било да се ради о проблему алкохолизма, менталном обољењу или наслијеђеној агресивности.

Друштво које не штити своје слабије и најрањивије чланове по дефиницији није хумано. Зато је потребно, прије свега, креирати снажан нормативно-правни оквир који ће материју насиља у породици извести из сфере приватности. У том правцу, учињени су значајни помаци у реформи кривичног, грађанског и прекршајног законодавства Србије и Републике Српске с циљем заштите основних људских вриједности као што су живот и тјелесни интегритет, али се примјена понуђених законских рјешења и даље суочава са предрасудама и неразумијевањем како надлежних институција тако и шире јавности.

Реформу друштвене свијести о родно заснованом насиљу могуће је извршити, између осталог, и ангажованом културном едукацијом. Код нас још није у довољној мјери заживјело друштвено ангажовано позориште које ће гледаоца информисати о битним темама или га подстаћи да анализира одређене друштвене проблеме као што је насиље у породици са смртним посљедицама. Да је учињен значајан напредак у сфери књижевноправног приступа проблематици свједочи и популарност епске представе „Оне су трпеле“ која се бави питањем насиља у породици и криминалитетом жена. Савремено позориште заправо оживљава давно заборављену функцију глумца, а то је успостављање дијалога с публиком. Након прећутног разговора с драмским ликовима, гледалац одлази замишљен, узнемирен, суочен са великим истинама о насиљем детерминисаном друштву.

Једна представа неће успјети да искоријени насиље. Због ње се неће дизати побуне нити мијењати закони, али ће друштвено ангажовани појединци, а посебно пасивни посматрачи, имати прилику да у себи развију отпор против насиља.

Dijana Zrnić, M.A.¹⁹

„THEY SUFFERED“ DOMESTIC VIOLENCE

Abstract

Family homicide represents a controversial phenomenon that negates the essential human values, happiness and humanity, as corner stones of a functional family. The purpose of this paper is to examine the different circumstances and characteristics of domestic violence and mariticide in predominantly patriarchal societies, such as Serbia and Republic of Srpska, seen through the eyes of academic as well as creative public.

By sharing the latest research results of criminology, psychiatry or victimology in view of intimate partner homicide, the author further elaborates on the causes of violent form of conduct, attempting to demythologise deeply rooted prejudice about violence over women.

With the help of an epic drama „They suffered“, the author shall further accentuate the need for more drastic legal reforms and more effective enforcement of laws by relevant institutions.

Key words: *domestic violence, mariticide, law, drama, criminal law, passive observer, society, justice.*

¹⁹ Prof. Legal English Law Faculty Banja Luka University

5. Литература

1. Бошковић, Дејан. Насиље у породици, Дефендологија центар за безбједносна социолошка и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2003.
2. Van Wormer, Katherine i Roberts, Albert R. *Death by Domestic Violence*, Greenwood Publishing Group, Westport, 2009.
3. Van Wormer, Katherine i Roberts, Albert R. *Death by Domestic Violence*, Paeger Publishers, Westport, 2009.
4. Von Hetig, Hans. *The Criminal and His Victim*, Yale University Press, New Haven, 1948.
5. Гудац-Додић, Вера. „Положај жене у Србији (1945-2000)“, *Жене и деца – Србија у модернизацијским процесима 19 и XX века*, Хелсиншке свеске, бр. 23, Београд, 2006.
6. Ковачевић, Ратко и Кецман, Бојана. Убиство у породици, Институт за криминолошко и социолошка истраживања, Београд, 2006.
7. Марковић, Иванка. “Примјена одредбе о насиљу у породици у Републици Српској“, *Temida*, бр.6/2, 2003.
8. Марковић, Иванка. „Правна заштита жртва насиља у породици у Републици Српској“, *Temida*, бр.11/1, 2008.
9. Николић-Ристановић, Весна. Од жртве до затворенице – насиље у породици и криминалитет жена, Виктимолошко друштво Србије, Београд, 2000.
10. Николић-Ристановић, Весна. Праћење примене законских решења о насиљу у породици у Србији: налази пилот истраживања, UN Women, 2013.
11. From, Erich. *The Anatomy of Destructiveness*, Holt, Rinehart and Winston, New York, Chicago, San Francisco, 1973.
12. Valença, Alexandre Martins, de Moraes, Talvane Marins, “Relationship between homicide and mental disorders”, *Rev. Bras.Psiquiatr.*, vol. 28, suppl. 2, Sao Paulo, Oct. 2006.

13. John J. White, *Bertolt Brecht's Dramatic Theory*, Camden House, New York, 2004

Закони:

„Службени гласник Републике Србије- међународни уговори“, бр. 12/13.

„Службени гласник Републике Србије“ бр. 18/2005.

„Службени гласник Босне и Херцеговине – међународни уговори“ бр. 19/13.

Кривични законик Републике Српске, „Службени гласник РС“ бр. /2000.

Закон о измјенама и допунама Кривичног закона Републике Српске, „Службени гласник РС“ бр. 67/13.

